

**Логвиненко О. М.,**  
кандидат філологічних наук,  
доцент кафедри видавничої справи та мережових видань  
Київського національного університету культури і мистецтв

## ХУДОЖНЯ ФІЛОСОФІЯ «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА» ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ ІСТИН

**Анотація.** У статті проаналізовано ідейно-художній вплив історичної пам'ятки на читача, а також творче переосмислення деякими сучасними письменниками жанрово-композиційних особливостей змісту патерика, зокрема використання в ньому демонологічної образності.

**Ключові слова:** культ монастиря, агіографічні розповіді, демонологічні образи, традиції християнства, подвижництво.

**Постановка проблеми.** У просторовому вимірі художньої свідомості автора відбувається своєрідна дифузія мистецького й філософського начал пізнання дійсності, що визначають істину та красу світу. Ці дві найдавніші моральні категорії якнайскрадіше белетризовано в «Києво-Печерському патерику» – видатній рукописній церковно-літературній пам'ятці першої половини XIII ст., уперше надрукованій у 1635 р., удруге – у друкарні Києво-Печерської лаври в 1661 р. Швидка тенденція до спаду культу християнських цінностей у нинішньому українському суспільстві, а також непроминальна значущість історичної пам'ятки актуалізують потребу подальшого вивчення й поширення знань про цю унікальну середньовічну збірку оповідань, що утверджує високі моральні істини християнства.

Дослідження патерика як художнього феномена є наймолодшим і найперспективнішим напрямом у вивченні цієї славетної пам'ятки культури. Проблеми жанрової своєрідності патерика були присвячені праці В. Кускова [6], Ф. Бубнера, Л. Ольшевської [8], Т. Волкової. Деяких аспектів художньо-філософської сутності патерика торкалися свого часу – у перехідний період до нашої незалежності – дослідники Ю. Ісиченко [4], В. Малахов, І. Жиленко [2] та інші, які, зокрема, простежили не лише тісний зв'язок твору з тодішнім літературним процесом, а й значний його вплив на інші писемні пам'ятки того часу.

Метою статті є проаналізувати художню філософію «Києво-Печерського патерика» як трансформацію моральних традицій християнства в літературній творчості наших днів. Використовуватимемо аналітичний, порівняльно-історичний і синтетичний методи дослідження.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Уже самий факт, що збірку оповідок, створену не пізніше ніж 1230 р., присвячено історії Києво-Печерської Лаври та першим її подвижникам, свідчить про важливість філософії «подвижництва» в нинішній українській культурі, зокрема в красному письменстві. Патерик у самотній жанрово-стильовій формі правдивим словом прославляв будівників і живописців (зокрема Алімпія), достойників Києво-Печерського монастиря. Чернець-відлюдник, аскет став популярним народним героєм. А оповідання сприймалися типовими легендами, домінантою яких є настанова на прищеплення догматичних чи моральних істин християнства за допомогою естетичного впливу. Поряд із реальними пізнавальними відомостями про життя святих у мо-

настирі, ставлення князів до ченців, роль варягів у культурному житті, приватні бібліотеки монастирських мешканців тут подано й фантастичні оповідання, зокрема про бісів, які намагаються наробити шкоди, однак виконують накази святих тощо. Так, Теодосій примушує бісів працювати в пекарні, повертати жорна, тягати деревину, маючи для монастиря користь від його запеклих ворогів.

Віддзеркалюючи подекуди вірування свого часу, патерик почасти правив за джерело, почасти стимулював утворення усної легенди. Під впливом таких оповідок, які поширювалися поміж письменних людей давньої України, а далі шляхом усної традиції розходилися серед найширших мас людності, складалася народна демонологія, що її традиційно більшість учених зараховує ще до передхристиянських вірувань народу. Класичні приклади творчого переосмислення її образів знаходимо в М. Гоголя («Вій», «Ніч перед Різдом»), Т. Шевченка («Причинна», «Чернець», «Варнак», «Марія»), П. Гулака-Артемовського («Рибалка»), О. Стороженка («Закоханий чорт», «Марко проклятий»), С. Руданського («Треба всюди приятеля мати»), Г. Барвінок («Русалка») С. Васильченка («Чарівний млин», «Відьма»), В. Королева-Старого («Нечиста сила»), С. Квітки-Основ'яненка («Конотопська відьма»), Лесі Українки («Лісова пісня»), Н. Кобринської («Відьма»), М. Старицького («Утоплена, або Русалчина ніч»), М. Коцюбинського («Тіні забутих предків»), І. Франка («Цар і аскет», «Хмельницький і ворожити»), Дніпрові Чайки («Мара»). У наш час використання демонологічних образів позначилося, зокрема, на творчості П. Воронька («Казка про Чугайстра»), І. Кочерги («Марко в пеклі»), Вал. Шевчука («Дім на горі», «Сповідь», «Жінка-змія»), М. Закусила («Прибутна вода», «Книга плачів»), Ю. Гудзя («Замовляння невидимих крил», «Барикади на Хресті»), С. Процюка («Репортаж із царства нелюбові», «Червона троянда, Чорна троянда»).

Пантеон демонів в українській культурній традиції ділиться на види: *демони природи* (водяники, лісовики, русалки), *демони родинного вогнища* (домовики), *людські химери* (упірі, песиголовці, відьми, чорти), *примари* (злидні, мара, трясця тощо). І саме образ чорта (біса, дідька, змія) в нашій демонології чи не найбільш суперечливий. Це пародія на людську подоби, яка майже в усьому схожа на людину та виконує негативні дії. Тому зрозуміло, їх людина не повинна наслідувати.

За основу «Києво-Печерського патерика» взято листування між ченцем Києво-Печерського монастиря Полікарпом і Володимиро-суздальським єпископом Симоном, що становить жанрово-стилістичний моноліт пам'ятки. Поскаржившись другові Симону, що в монастирі принижують і зневажають його талант, Полікарп у відповідь отримує кілька оповідей із життя печерських ченців, які стали святими завдяки аскетизмові, смиренності й одухотвореній праці. Вражений Полікарп згодом до-

повноє листування низкою інших оповідей, що утверджують цінність моральних істин. Авторам цієї пам'ятки вдалося показати читачеві велич духовних прагнень своїх персонажів, їхню смиренність і жертвність, боротьбу з підступними темними силами.

Одним із найцікавіших, найхарактерніших із погляду художньої філософії патерика як трансформації життєвих моральних цінностей є оповідання «Про Прохора-чорноризця, котрий молитвою з лободи робив хліб, а з попелу сіль». У ньому автор повідав нам історію чоловіка, який прийшов із Смоленська до Києва й постригся в ченці, віддавши себе богослужінню. Харчувався лише лободою, яку збирав і заготовляв на весь рік. «Жив, наче птиця: адже не набував ані мастків, ні житниць, де б громадив статки» [9, с. 31]. Тож бачачи терплячість і велику стримність, Бог перетворив йому гіркоту на солодкість. У період великого голоду Прохор наділяв хлібинами з лободи нужденних. Потім роздавав їм попіл, який у їхніх руках після молитви перетворювався на справжню сіль. Це викликало заздрість у торговців сіллю, які хотіли у важкий для Київської Русі час нажити багатство. Тож вони поскаржилися Святополкові. Князь на догоду торговцям і ще й з метою власного збагачення наказав відібрати сіль у Прохора, але коли йому привезли її, то сіль враз перетворилася на попіл. Князь відчув сором за свій вчинок і покався. *«І відтоді Святополк, як збирався на ратьчи на лови, приходив до монастиря скласти дяку, віддати поклін Святій Богородиці й могили Теодосія, заходив до печери святого Антонія і блаженного Прохора, поклонявся всім преподобним отцям, а тоді вже вибирався в свою дорогу. І так добре ладналося Богом бережене його князювання»* [9, с. 32]. І читач цієї оповідки під впливом емоційної значущості слова збагнув, що «Бог очікує нашого каяття», без чого людське життя стає порожньою субстанцією, бо коли просимо у Всевишнього прощення й кращого для себе, прагнемо самі творити добро.

Молитва та покаання, типові для релігійних творів княжої доби, ставали елементами художнього мислення й творів наступних поколінь. У художньому комунікативному дискурсі, наприклад, М. Закусила, зокрема в його «Книзі плачів», у творі «Мічені хрестом», виявлено, з одного боку, утвердження церковно-монастирських істин, молитовних чеснот, а з іншого – боротьбу песимістичних і оптимістичних сил людського буття на тлі поліського фольклору та міфології, метафорики й символізму, що вияскравлюють древність української душі. Письменицький всесвіт Л. Пономаренко також побудований на відродженні християнської традиції, популяризації народних звичаїв. У прозі Вал. Шевчука це відчутно в принципі дуалізму добра і зла, який у народній демонології репрезентують анімістичні міфологічні персонажі, поширеного на всю його образну систему. Літературознавці, зокрема, вирізняють у ній персоніфіковане та неперсоніфіковане двійництво. Завдяки таким сюжетно-композиційним і стильовим засобам, з-поміж яких художньо адаптовані історичні міфологеми, асоціативно-образна контамінація, письменник зацентровує тезу: шлях до каяття нелегкий, тернистий, неоднозначний. Але його треба пройти з честю, не забуваючи про духовне осердя людини – її душу. А душа людська завжди аскетична, за будь-яких епох, умов, зовнішніх чинників. Вона нічого не потребує, крім праці – щоденної, виснажливої, чесної.

На нашу думку, автори пам'ятки трактували людську душу саме як монастир, цілісну історію якого – цього загальнорусь-

кого духовного осередку – оповіли в 37 новелах. Із цією метою широко використовували як авторитетну релігійну лексику (Бог, Отець, Господь, ігумен, євангельський, проскурка), тропи, зокрема порівняння й символи-епітети («солодкий, наче мед»; гіркий, мов полин; хліб, сіль; преславні чудеса, небесні птахи); інверсії (На неораній землі хліб несіяний був йому), повтори сполучників (І заготовляв він собі її на рік... І так усе життя своє вдовольнявся... І прозвали його Лободником...) тощо, так і урочистий тон мовлення.

Своєрідний культ Печерського монастиря як найсвятішого пристановища для людини постає в багатьох посланнях Симона. Уже в епістолярному початковому розділі патерика монастир зображено як море, що не тримає в собі нічого гнилого, святе, чесне й рятівне місце. Розгляньмо, як Симон будує ідеалізовані образи ченців. Він цілеспрямовано відходить від канонізованого чернечого ідеалу. Головним критерієм добору зразкових чернечих рис для персонажів є не абстрактний ідеал кіновіального життя, а антитеза конкретним думкам і вчинкам Полікарпа. Через це видається важливим образ адресата послання, бо на його основі вибудовуються конкретні події та персонажі. Симон закидає Полікарпові насамперед гордість, непокору ігуменові й старшим братам, недостатню любов до рідної обителі, Печерського монастиря. А ось риси, які він прославляє, – покора, незлобивість, відданість монастирським цінностям.

Полікарп також проповідує аскетичні ідеали, однак виступає проти затворництва, усамітнення в замкнутій келії для повного зосередження на молитві. Він уважає, що бісові набагато легше подолати й увести в оману самотнього замкнутого ченця, ніж активного аскета, що спілкується з іншими монахами. Для прикладу можна навести новелу про Лаврентія, що задля усамітнення іде в монастир Святого Дмитрія, де проводить побожне життя, навіть здобуває дар зцілення, однак усе одно не може вигнати духа. Монахи ж Печерського монастиря виганяють духа лише одним словом. І Симоні, і Полікарпові послання можна розглядати кожен, зокрема, як зразки патерикового жанру.

Особливостями епічного стилю й образними засобами психологічного та естетичного впливу на читача не обмежуються автори патерика. Це, зокрема, потверджують агіографічні розповіді «Третього дня місяця травня. Житіє Преподобного отця нашого Теодосія, ігумена Печерського монастиря. Написане Нестором, монахом того ж Печерського монастиря», «Про святого Атанасія Затворника, який помер, і наступного дня ожив, і жив ще дванадцять років» тощо, що ґрунтуються на біографічних фактах засновників і жителів Києво-Печерського монастиря, в оповідах також подано цінні відомості про побут, вірування й політичну ситуацію в Київській Русі. Тобто, документальна основа слугує цементувальним сюжетним елементом історичного твору, який сприяє утвердженню в людській душі християнських істин.

**Висновки.** Текст «Києво-Печерського патерика» ще й дотепер містить чимало загадок і можливих трактувань, однак безперечним фактом є те, що саме ця славетна пам'ятка розпочала на території Русі нову літературну епоху. Саме тому впродовж віків вона є найвідомішою книгою давньої літератури східних слов'ян – «джерелом ... літературної утіхи і морального поучення», за висловом М. Грушевського [с. 113]. А за висловом І. Франка, «Патерик» і досі не перестав бути книгою гуманною й добродійною.

Національні культово-релігійні, міфологічні та гуманістичні традиції, закладені в цьому неоціненному творі, по-своєму використовували українські письменники різних епох, прагнучи утвердити нетлінні християнські цінності. Деякі з них, такі як Вал. Шевчук, Ю. Гудзь, М. Закусило, поєднуючи трагізм існування в сьогоденні з метафоричністю минулого, в основу оповіді заклали принцип дуалізму (внутрішньої боротьби персонажа). У художній філософії, зокрема, Вал. Шевчука переосмислюються містичні мотиви й демонологічні образи, які не завжди відповідають схемам характеро- й сюжетотворення, закладеним у фольклорі. Але саме це надає його творам нового алегоричного забарвлення.

Отже, українські письменники, які усвідомлюють, що пошук утраченої традиції є їхнім покликанням, і на творчості яких помітний вплив особливостей художньої філософії «Києво-Печерського патерика», явили сучасникам вартісні оригінальні взірці, що нетрадиційно й ненав'язливо утверджують суспільні християнські цінності, особливо потрібні нинішній молоді, котрій не прищеплюють шани до прадідівських традицій, апостольської любові до ближнього, яку не настановляють на розв'язання моральних проблем.

#### *Література:*

1. Грушевський М.С. Історія української літератури : в 5 т. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 1993. – С. 113–115.
2. Жиленко І.В. Літописні джерела до історії Києво-Печерської лаври XI–XIII ст. / І.В. Жиленко. – К., 1995. – 82 с.
3. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – сер. XVI ст. : [історико-топографічні нариси] / Г.Ю. Івакін. – К., 1996. – 272 с.
4. Ісиченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні / Ю.А. Ісиченко. – К. : Наукова думка, 1990. – 180 с.
5. Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник / В.О. Ключевский. – М. : Наука, 1988. – 512 с.
6. Кусков В. Жанры и стили древнерусской литературы XI – первой половины XIII в. / В. Кусков. – М., 1980. – С. 35–49.
7. Малинин В.Н. Преподобный Феодосий Печерский, основатель Печерского монастыря / В.Н. Малинин. – К., 1902.
8. Огієнко І.І. Українська церква: нариси з історії Української Православної Церкви : у 2 т. / І.І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1-2. – 1993. – 284 с.
9. Ольшеская Л.А. Киево-Печерский патерик : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.А. Ольшеская. – М., 1979.
10. Патерик Києво-Печерський / упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко ; відп. редактор В.М. Колпакова. – 2-ге вид. – К., 2001. – 348 с.

#### **Логвиненко О. М. Художественная философия «Києво-Печерського патерика» как средство утверждения християнських истин**

**Аннотация.** В статье проанализированы идейно-художественное влияние исторического памятника на читателя, а также творческое переосмысление некоторыми современными писателями жанрово-композиционных особенностей содержания патерика, в частности использование в нем демонологической образности.

**Ключевые слова:** культ монастыря, агиографические рассказы, демонологические образы, традиции христианства, подвижничество.

#### **Lohvynenko O. Art philosophy of “Kyiv-Pechersk Paterikon” as a means of strengthening the Christian truths**

**Summary.** The article observed ideological and artistic impact on the reader of historical monuments and creative rethinking of some modern writers of genre and compositional features Paterikon content, including the use of it demonological imagery.

**Key words:** cult of the monastery, hagiographic stories demonological images, traditions of Christianity, asceticism.